

Բանավեճ

Discussion – Дискуссия

ԳԷՈՐԳ ՏԷՐ-ՎԱՐԳԱՆԵԱՆ

Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան

ԱԿՏԻՎՆԵՐԻ ՄԻ ԹԻԻՐԸՆԿԱԿԱՄԱՆ ԱՌԻԹՈՎ

Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարանների ժամանակագրական կարգով յարգարուած հատորաշարի վերահրատարակութեան խնդրի մասին երկիրս զեկուցումներով հանդէս ենք եկել. երկու անգամն էլ՝ նոյն մատենաշարի սկզբունքներից մէկի կամ հիմնականի հեղինակ եւ առկայ տասհատորեակի զգալի մասը՝ երկու դար ընդգրկող շորս հատորը պատրաստած, մեր ուսուցիչ Լեւոն Խաչիկեանի ծննդեան իննսուն եւ հարիւրամեայ տարելիցներին նուիրուած գիտաժողովների ժամանակ: Ապա այդ զեկուցումները յօդուածների ձեւով հրատարակել ենք նոյն գիտաժողովների նիւթերի՝ մեր իսկ խմբագրած ժողովածուների մէջ¹: Յատկապէս առաջին յօդուածում ըստ արժանւոյն գնահատել ենք անուանի գիտնականին եւ հիմնական գծերով պատկերել ու բարձր գնահատել յիշատակարանային նիւթի եւ հատորների կազմութեան նրա մշակած եղանակը: Սակայն Խաչիկեանի վաստակն արժանիօրէն գնահատելով հանդերձ՝ նրան կուռք չենք դարձրել եւ նրա սահմանած եղանակը քարացած կանոն չենք յայտարարել², օրինակներով ցոյց ենք տուել, որ անպայման պէտք է սահ-

¹ **Գեորգ Տեր-Վարդանեան**, «Յիշատակարանների ժողովածուներ կազմելու Լեւոն Խաչիկեանի մշակած սկզբունքները եւ ներկայիս անելիքները», *Լեւոն Խաչիկեան 90, նիւթեր Մատենադարանի հիմնադիր տնօրէնի ծննդեան իննսունամեակին նուիրուած միջազգային գիտաժողովի (9-11 հոկտեմբերի 2008 թ.)*, Երեւան, «Նայիրի», 2010, էջ 11-19 (այսուհետեւ՝ **Գ. Տեր-Վարդանեան**, 2010): Նաեւ՝ **Գեորգ Տեր-Վարդանեան**, «Լեւոն Խաչիկեանի սկզբունքները եւ Մատենադարանի հայերէն ձեռագրերի Մայր ցուցակի պատրաստման ներկայ ընթացքն ու հետանկարները», *Լեւոն Խաչիկեան. հարիւրամեակ. նիւթեր ակադեմիկոս Լեւոն Խաչիկեանի ծննդեան հարիւրամեակին նուիրուած հայագիտական միջազգային գիտաժողովի (28-30 Յունիսի 2018 թ.)*, Երեւան, Մատենադարան, 2019, էջ 35-64 (այսուհետեւ՝ **Գ. Տեր-Վարդանեան**, 2019):

² Միայն ձօնելով ու ներբողներով գիտնականի յիշատակը ոգեկոչելը հիմնովին սխալ ենք համարում, որովհետեւ նախընտրելի ենք դիտում նոր եղանակներով կամ զարգացումներով նոյն մտատրականի մշակած դրոշմների առաջընթացն ապահովելը. մարդու յիշատակի այսպիսի նշումն ամենեւին նրա եւ իր արածի նսեմացում չէ, այլ՝ հակառակը: Գիտութիւնն

մանել եւ անել նիւթի բնագրագիտական մշակման որոշ էական-կարեւոր լրացումներ: Աւելին՝ համոզիչ փաստերով ցուցադրել եւ ապացուցել ենք, որ մատենաշարի՝ 2010 թ. առկայ բոլոր տասը հատորների մէջ սկզբունքային թերութիւններ եւ պակասներ կան, ուստի եւ բոլորը պէտք է վերամշակուեն-լրացուեն ու վերահրատարակուեն առնուազն թղթային տեսքի փոքր տպաքանակով, միաժամանակ նաեւ՝ համակարգչային-համացանցային ազատ մատչելիութեան եղանակով: Մատնանշել ենք նաեւ պակասների լրացման հիմնական աղբիւրները՝ 1960ականներից յետոյ հրատարակուած ձեռագրացուցակներ, Մեսրոպ արքեպս. Տէր-Մովսիսեանի Ընդհանուր ցուցակը, Ղ. վ. Ալիշանի եւ Ն. վ. Ակինեանի եւ այլոց անտիպ ժողովածուները եւ այլն:

Նոյնութեամբ, տողատակի ծանօթագրութիւններով հանդերձ, բերենք 2019ի յօդուածիս վերջին՝ կրճատածս եւ շտպուած պարբերութիւնը. «Վերջում նկատենք, որ առկայ շարքի ժամանակագրօրէն առաջնեկ՝ ԺԴ. դարի հատորի վերաբերմամբ ժամանակին գրել ենք. «1948-1950 թթ. հայերէն ձեռագրերի շատ հաւաքածուների՝ Վենետիկի, Երուսաղէմի, անգամ՝ մեր իսկ հարստագոյն հաւաքածուի ցուցակները դեռեւս չկային, Խաչիկեանին անմատչելի էին մնացել նաեւ արտասահմանում տպագրուած որոշ ձեռագրացուցակներ: ԺԴ. դարի հատորի հրապարակման պահին իսկ նա գիտէր իր աղբիւրների, ուրեմն նաեւ՝ ժողովածուի պակասները, ուստի եւ երեւի 1965ի շուրջ՝ ինքն էլ Ա. Մաթեոսեանին յանձնարարել է պատրաստել այս դարի յիշատակարանների նոր՝ լրացուած հրատարակութիւնը»⁴: Եւ հիմա ուրախութեամբ արձանագրում ենք, որ այսօր արդէն առկայ է այդ աշխատանքի առաջին արդիւնքը՝ դարի առաջին քառորդի յիշատակարանների հատորը⁵, որ կարելի է ինչ որ կերպ համարել մեր նախանշած վերահրատարակութեան առաջին՝ անուղղակի դրսեւորում: Եւ նոյն մտահոգութեամբ, ինչ ժէ. դարի յիշատակարանների Ա. հատորի վերաբերմամբ ունեցել է Լ. Խաչիկեանը, Մայր ցուցակի բաժնի մեր աշխատակիցներին առաջարկել

ու նրա գործադրած եղանակները պէտք է զարգանան եւ առաջ ընթանան, ոչ թէ տեղապտոյտ տան կամ ետ գնան:

³ Սա լսել ենք Արտաշէս Մաթեոսեանից. սրա հաստատումն է նաեւ այն փաստը, որ նա է խմբագրել Լ. Խաչիկեանի տպագրած վերջին հատորը. տե՛ս ԺԵ. դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, մասն երրորդ (1481-1500 թթ.), Կազմեց Լ. Ա. Խաչիկեան, Երեւան, 1967, էջ 713՝ «Պատ. խմբագիր Ա. Ս. Մաթեոսեան: Յանձնուած է արտադրութեան 27/ժ. 1965 թ., ստորագրուած է տպագրութեան 20/բ. 1967 թ.»:

⁴ Գլուրգ Տէր-Վարդանեան, 2010, էջ 17:

⁵ Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ. ԺԴ. դար, մասն Ա. (1301-1325 թթ.), կազմողներ՝ Լ. Խաչիկեան, Ա. Մաթեոսեան, Ա. Ղազարոսեան, Երեւան, 2018, ԽԴ., 599 էջ (այսուհետեւ՝ ԺԴ. դ. յիշ-ք. Ա.):

ենք պատրաստել ներկայ ժողովածուի յաջորդ յօդուածը⁶, որի նպատակը նոյն ժ.Գ. դարի յաջորդ քառորդների համար նախատեսուող Բ.Գ. հատորներն աւելի լաւ մշակուած եւ թերութիւններից հնարաւոր չափով զերծ տեսնելն է»:

«Յաջորդ յօդուածը» այդ ժողովածուի մէջ շտպագրուեց, իսկ ժ.Գ. դ. առաջին քառորդի յիշատակարանների նորատիպ հատորի խմբագիր Կարէն Մաթեւոսեանը խոստացաւ պատասխանել այդ յօդուածին⁷: Ժողովածուի համար արդէն խմբագրուած յօդուածը յետոյ նոյնութեամբ տպագրուեց «Բանբեր»ում⁸: Վերն ասել ենք⁹, որ այդ յօդուածի նպատակը հետեւեալն էր. «խնդրով շահագրգռուած մասնագէտներին հրաւիրում ենք քննարկման, եւ յոյս ունենք, որ արտայայտուելիք գաղափարների ու առաջարկների շնորհիւ յիշատակարանների մեր նախանշած վերահրատարակութեան աշխատանքները մեծապէս շահելու են»: Շուտով տպագրուեց նաեւ Կ. Մաթեւոսեանի խոստացած շատ ուշագրաւ Պատասխանը, որ իրականում մեր ձեռագրերի Մայր ցուցակի գրախօսութիւն է (գրուած ի հեճուկս)¹⁰. այստեղ խնդրոյ առարկայ յօդուածը «Գրախօսութիւն» է կոչում եւ նախ ընդունում, որ նրա «մէջ մատնանշուած են որոշ էական բացթողումներ, բայց կան նաեւ մանր բնոյթի դիտողութիւններ... Ընդհանուր առմամբ,

6 Թէեւ այդ յօդուածը ծրագրուած եւ գիտաժողովի ընթացքում կարգացուած լինել չէր կարող, որովհետեւ ժ.Գ. դարի առաջին քառորդի յիշատակարանների հատորի շնորհանդէսը տեղի ունեցաւ այս ժողովածուի առարկայ գիտաժողովի ասարտին, սակայն նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ խնդիրը վերաբերում է Լեւոն Խաչիկեանի գիտական վաստակի ամենանշանակալի ասպարէզ-արդիւնքին՝ յիշատակարանների լաւ մշակուած հրատարակութեանը, այս հատորի խմբագրի իրատւմբով որոշեցինք ժողովածուիս մէջ նման յօդուած գետեղելով՝ օգտակար լինել մեր գիտութեան համար շափագանց կարեւոր այդ ասպարէզին: Նաեւ՝ յօդուածը հրատարակելով, խնդրով շահագրգռուած մասնագէտներին հրաւիրում ենք քննարկման, եւ յոյս ունենք, որ արտայայտուելիք գաղափարների ու առաջարկների շնորհիւ յիշատակարանների մեր նախանշած վերահրատարակութեան աշխատանքները մեծապէս շահելու են:

7 «Բանավէն» վերնախորագրի ներքոյ տպուած իր յօդուածի (տե՛ս ստորեւ, ծ. 10) առաջին իսկ ծանօթութեան մէջ կան առ այս մանրամասներ, միայն թէ մասամբ է նշել նոյն նիստում հնչած՝ յօդուածը ժողովածուից հանել տալու պատճառաբանութիւնը. «որոշուեց նիւթը դուրս բերել ժողովածուից, քանի որ այն չէր ներկայացուել գիտաժողովում» (էջ 451, ծ. 1):

8 **Կիլիք Յովսէփեան, Դաւիթ Ղազարեան**, «Գիտարկումներ հայերէն ձեռագրերի ժ.Գ. դարի առաջին քառորդի յիշատակարանների հատորի առիթով». *ԲՄ*, №. 28, Երեւան, 2019, էջ 390-406:

9 Տե՛ս վերը, ծ. 6:

10 **Կարէն Մաթեւոսեան**, «Հայերեն ձեռագրերի յիշատակարանների հրատարակութեան հարցի շուրջ» *ԲՄ*, №. 29, Երեւան, 2020, էջ 451-467 (այսուհետեւ, շարադրանքի մէջ նշելու ենք՝ Պատասխան եւ էջանամար ձեռով):

դրանք հիմնական մասով ճիշտ դիտողութիւններ եւ սրբագրական բնոյթի ուղղումներ են¹¹: Սակայն Գրախօսութիւնը նաեւ որոշակի ուղերձ է պարունակում, եւ յատկապէս այդ առիթով է սոյն հրապարակումը» (Պատասխան, էջ 452)¹²:

Ուղերձը գրեթէ նոյնն է, ինչ արտայայտուել է նաեւ 2010ի եւ, յատկապէս՝ 2019ի մեր յօդուածներում, համարեա այսպէս. նպատակայարմար է յիշատակարանների ժամանակագրական հատորաշարի վերահրատարակութեան պատրաստումն անել Ձեռագրագիտութեան բաժնում, որի ներկայիս աշխատանքի, այն է՝ Մայր ցուցակի պատրաստութեան ծաւալի մէկ երրորդ մասը յիշատակարանների բնագրագիտական մշակումն է, աւելին՝ Ժ. Դարի յիշատակարանների սկսուած հրատարակութիւնը հնարաւոր չափով անթերի տեսնելու նպատակով առաջարկում է նոյն բաժնի մի աշխատակցի օժանդակութիւնը:

Մի պահ թւում է, որ 2010ի եւ 2019ի մեր յօդուածները կարգացած չլինելով եւ նրանց մէջ ներկայացուած մանրամասն փաստարկները չիմանալով, Պատասխանն այս «ուղերձ»-ելակէտը հիմք է դարձնում եւ՝ «Բայց նախ տեսնենք, թէ ցայժմ յիշատակարանները ինչպէս են հրատարակուել Մայր ցուցակի հատորներում: Յաւօք, անգամ մակերեսային դիտարկումը բացայայտում է այդ դաշտում առկայ մի շարք ակնառու թերութիւններ: Ընդ որում, դրանք ոչ թէ առանձին դէպքեր են, այլ սխալների տեսակներ, որոնք ստորեւ կներկայացնեմ խմբաւորում: Հասկանալի է, որ ես Մայր ցուցակի 10 հատորն ամբողջութեամբ չեմ կարդացել յիշատակարաններում սխալներ գտնելու նպատակով, այլ հիմնականում աշխատանքի բերումով հանդիպածների հիման վրայ եմ կատարում դիտողութիւններս» (Պատասխան, էջ 453):

Եւ սկսում է թուարկել նկատած թերութիւնները, որոնք վերաբերում են ոչ միայն յիշատակարաններին, այլեւ ընդհանրապէս ձեռագրերի նկարագրական մասերին: Ի տարբերութիւն Պատասխանի՝ մենք շնորհակալ ենք այդ արձանագրումների ընդունելի կէտերի համար եւ անպայման նկատի ենք ունենալու Ձեռագրագիտութեան բաժնի հետագայ աշխատանքների, այն է՝ մեր հատորների առայժմ համացանցային-համակարգչային տարբերակները սրբագրելու ընթացքում: Բայց այստեղ իսկ պարտաւոր ենք արձանագրելու, որ Պատասխանի

¹¹ Այս խոստովանութեամբ հանդերձ, յաջող հատորի մէջ այս «Գրախօսութեան» մասին խօսք չկայ, նաեւ «հիմնական մասով ճիշտ դիտողութիւններ»-ից որեւէ մէկը նկատի չի առնուել. տե՛ս Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ. Ժ. Դար, մասն Բ. (1326-1350 թթ.), Կազմողներ՝ Լ. Խաչիկեան, Ա. Մաթեոսեան, Ա. Ղազարոսեան, Երեւան, Մատենադարան, 2020, 616 էջ (այսուհետեւ՝ Ժ. Դ-ի յիշ-ք. Բ.):

¹² Ուղղագրութեանը վերաբերող իր հակասական կարծիքներից (Պատասխան, էջ 464-5) տարբեր է մերը, որ է՝ հայերէն որեւէ շարադրամբ (նաեւ քաղաւածքները եւ վկայակոչուող խորագրերը) պէտք է ունենայ մի ուղղագրութիւն, որ մեզ համար, ինչպէս միշտ, այստեղ եւս հայերէնի բուն ուղղագրութիւնն է:

Թուարկած «ակնառու թերութիւններ»ի մեծ մասը վերաբերում է Մայր ցուցակի Ա.Ե. հատորներին, որոնց հետ «գիտաշխատողների թուով Մատենադարանի ամենամեծ՝ Զեռագրագիտութեան բաժնի»¹³ (Պատասխան, էջ 463) ներկայիս որեւէ աշխատակից անուղղակի կապ անգամ չունի: Եւ հակառակը՝ դրանցից Պատասխանի շատ քննադատած երեքի՝ Գ.Ե. հատորների հետ շատ ուղղակի կապ ունի ԺԴ. դարի յիշատակարանների նոր հատորաշարի ժամանակագրորէն վերջին՝ երրորդ կազմողը¹⁴:

Աւելին, դեռեւս 2010 թ. մեր յօդուածում յիշատակարանների հատորաշարի վերահրատարակութեան գաղափարի առիթով գրել ենք. «Վերջապէս՝ այս բոլոր բարի ցանկութիւնները կարող են ձեւակերպուել թէ՛ առանձին աշխատանքային ծրագրի տեսքով եւ թէ՛ կարող են իրագործուել որպէս մեր ՄԱՅՐ ՅՈՒՅԱԿԻ բաւական լաւ ընթացք ստացած ծրագրի մի ճիւղ: Միայն թէ վերջինիս նկատմամբ մենք պարտաւոր ենք շատ ուշադիր լինել, որովհետեւ տպուած հատորների մէջ բաւական թերութիւններ կան. երբեմն ձեռագրերում կան յիշատակարաններ, որ ցուցակում չկան. եւ այլն»¹⁵: «Տպուած հատորներ» ասելով նկատի ենք ունեցել առաջին հինգը՝ Ա.Ե., որոնց վերջինը լոյս է տեսել 2009ին: Այդ ժամանակ նոր եւ միայն մասամբ էինք ստանձնել Մայր ցուցակի պատրաստման աշխատանքի ղեկավարումը: Իսկ 2019ի մեր յօդուածում շիտակ գրել ենք հետեւեալը (բերում ենք ծանօթագրութեամբ հանդերձ). «Այսպիսով, մեր Մայր ցուցակի տպագրուած¹⁶ եւ լինելիք հատորների մէջ առկայ նիւթը, վերադասաւորուելով, նոյնութեամբ մտնելու է յիշատակարանների ժամանակագրական հատորաշարի մէջ»¹⁷: Ուստի աւելացնենք, որ մենք այս հատորների, առանձնապէս՝ չորրորդի, շատ աւելի թերութիւններ գիտենք, քան Պատասխանի թուարկածներն են. չմոռանանք՝ մենք եւս այդ սխալները յատուկ չենք փնտրել, այլ նկատել ենք Դ. հատորի ստեղծման ընթացքը տեսնելով, միւս հատորները՝ տարբեր առիթներով գործածելիս:

¹³ Կ. Մաթեոսեանն ի պաշտօնէ պէտք է իմանայ, որ այս «ամենամեծ» բաժնի գիտաշխատողների զգալի մասն այս բաժնում աշխատում է կէս ծանրաբեռնուածութեամբ՝ կէս դրոյնով:

¹⁴ Տէ՛ս Գ. հատորի տիտղոսաբերքը. «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հտ. Գ., Կազմեց՝ Օ. Եգանեան, հմբագրութեամբ՝ Փ. Անրաբեանի, Յ. Քլոսէանի, Ա. Ղազարոսեանի, Տ. Շանէ Բեյ. Հայրապետեանի, Յանկեր կազմեց՝ Վ. Դերիկեանը, «Մագաղաթ», Երևան, 2007» (Դ. եւ Ե. հատորներ՝ 2008 եւ 2009 թթ., տիտղոսաբերքը եւ սրան նման են): Ի դէպ, շատ սխալմունքներ եւ վրիպումներ առաջացել են ի հետեւանս հէնց խմբագիրների այս բազմանունութեան:

¹⁵ Գ. Տէր-Վարդանեան, 2010, էջ 19:

¹⁶ Ըստ նոր սկզբունքների պէտք է վերամշակեմք նաեւ առաջին հինգ հատորների յիշատակարանները:

¹⁷ Գ. Տէր-Վարդանեան, 2010, էջ 60:

Լիովին իրաւացի նկատում է հետեւեալը. «Մայր ցուցակի Ա-Ե. հատորներում յիշատակարանների ժողովածուներն ընդհանրապէս չեն նշուած, որն էական բացթողում է եղել: Զ. հատորից սկսած այս մօտեցումը փոխուել է, միայն թէ ոչ բոլոր դէպքերում են յիշատակարանների հրատարակութիւնները յղուում: Կարծում եմ, որ Մայր ցուցակում տեղ գտած յիշատակարանների համար պէտք է անպայման նշուեն (յղուեն) դրանց առաջին կամ նախորդ հրատարակութիւնները, ինչպէս նաեւ հաշուի առնուեն նախորդ հրատարակիչների կատարած առաւել կարեւոր դիտարկումները» (Պատասխան, էջ 463)¹⁸:

Աւելացնենք, որ յիշատակարանների հատորներում էլ համապատասխանաբար եւ անպայման պէտք է նշուեն Մայր ցուցակի էջերը՝ եթէ անգամ բնագրերը վերցուած լինեն բուն ձեռագրերից. ընդհանրապէս՝ պէտք է նշեն նաեւ նոյն բնագրերի բոլոր նախորդ տպագրութիւնները: Նաեւ ասենք, որ Մայր ցուցակում յիշատակարանների՝ ժամանակագրական հատորաշարում տպուածութիւնը նշելը մեր նախաձեռնութիւնն է. ասելով, թէ «Ա-Ե. հատորներում... չեն նշուած... Զ. հատորից սկսած այս մօտեցումը փոխուել է», կարելի՞ էր դրուատական մի խօսք ասել. բայց ասուել է չփաստարկուած այլ բան. «միայն թէ ոչ բոլոր դէպքերում են... յղուում»:

Միւս կէտը. շնորհակալութեամբ ընդունում ենք նաեւ Զ. հատորի վրէպների մատնանշումները. միայն նկատենք, որ այս հատորի երկրորդ՝ ստուգիչ նկարագրութիւն անող բոլոր գիտաշխատատողներն այդ ժամանակ սկսնակ էին, եւ այս հատորն այդ տեսակի իրենց առաջին աշխատանքն էր, իսկ մենք՝ «շատ յաճախ կենտրոնանալով ուղղագրական շեղումները շտկելու խնդրի վրայ, այլ կարգի ինչ-ինչ վրիպումներ չենք նկատում. այդպիսիք էլ նկատում են ցանկերը կազմող մեր աշխատակիցները, եւ վերջին պահին կարողանում ենք նոր-թեթեւ շտկումներն անել ձեւաւորուած շարուածքի մէջ: Բայց, այդ ամէնով հանդերձ, այս շափի հատորներն առանց վրէպների եւ վրիպակների հրատարակելն անհնար է, ուստի կրկին՝ ընթերցողների ներողամտութիւնը հայցելու հետ միասին, խնդրում ենք կարեւոր դիտած սրբագրումների առաջարկներն ուղարկել մեր հասցէին...»¹⁹: Ապա՝ «այս ծաւալի գործը, որքան էլ ջանանք, կատարելապէս

¹⁸ Առ այս համեմատենք՝ Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ. ԺԳ. դ., Կազմեց Ա. Ս. Մաթեւոսեան, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1984, էջ 11. «Յիշատակարանների տպագրուած կամ որեւէ բանասէրի կողմից օգտագործուած լինելու մասին տեղեկութիւն չենք տալիս, քանի որ հրատարակում ենք բուն ձեռագրից, մանրաժապաւենից կամ լուսանկարից եւ կամ էլ ձեռագրացուցակից, որոնք տուեալ յիշատակարանի համար սկզբնաղբիւր են», տե՛ս նաեւ այս սկզբումի շարունակութիւն-հիմնաւորում 13րդ ժամօրութիւնը (այսուհետեւ՝ ԺԳ. դ-ի յիշ-ք):

¹⁹ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հա. Ժ., Զեռագիրք 3001-3400, խմբագրութեամբ՝ Գէորգ Տէր-Վարդանեանի, Երեւան, 2019, էջ 9 (այսուհետ՝ Մայր ցուցակ, հա. Ժ.). նոյնպիսի պարզաբանումներ տե՛ս նաեւ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց

անթերի լինել չի կարող, երբ սեւեռում ես մի խնդրի վրայ, մի այլ բան ուշադրութիւնից վրիպում է. եւ գուցէ շատ դէպքերում վրիպումներն առաջանում են այսպիսի պատճառներով. անպատկերացնելի է, թէ վերջնական ստուգում-խմբագրման ժամանակ որքան ուղղագրական սխալներ ենք շտկում»²⁰:

Վերջապէս. «Հանրայայտ է, որ, տքնաշան աշխատանքի արդիւնք լինելով հանդերձ, Մայր ցուցակը սոսկ առաջին քայլն է մեր ձեռագրերի խորաքնին հետազոտութեան, որ ունենալու է տարատեսակ շարունակութիւններ եւ անհրաժեշտ շտկում-սրբագրութիւններ, որոնցից մէկը հետեւեալն է. մեր բարեկամ Բեռնար Ուտիէի 2018 թ. փետր. 15ի նամակով շնորհակալութեամբ ստացել ենք ցուցակիս Թ. հատորին վերաբերող հետեւեալ երեք ճշգրտումը»²¹:

Մայր ցուցակի աշխատանքը շարունակաբար առաջադրում է նորանոր խնդիրներ, որոնց՝ խմբովին վճռուած լուծումներն արտայայտում ենք տպուած հատորների առաջաբաններում. եւ մեծ յոյսով ակնկալում ենք այդ հարցերի հրապարակային անաչառ քննարկումներ. ահա՛ «այսպիսի աշխատատար, ծաւալուն եւ երկար ժամանակի համար նախատեսուող աշխատանքներն արժանի են գիտական հասարակութեան աւելի սրտացաւ եւ շահագրգիռ վերաբերմունքին... Միով բանիւ՝ անպայման արժէ որ լինեն այդպիսի գրախօսութիւններ՝ անքէն եւ անպայման օգտակար, այլ կերպ ասած՝ ունենան գործի բարելաման նպատակ ունեցող դիտողութիւններ»²²: Որպէս օրինակ յիշենք Մխիթարեանց Վենետիկի մատենադարանի ձեռագրացուցակի Դ-Ե. հատորների գրախօսութիւնս²³, որ նոյն հատորների կազմող, մեր բարեկամ Հ. Սահակ Ճեմճեմեանը երեւանում երրորդ մարզու ներկայացրեց-գնահատեց այսպէս. «Խածնելու տեղ շատ կայ, բայց որպէսզի շարունակենք ընել ասանկ ծանր գործերը, խրախուսել

Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հտ. Թ., Ձեռագիրք 2701-3000, Խմբագրութեամբ՝ Գէորգ Տէր-Վարդանեանի, Երեւան, «Նայիրի» հրատ., 2017, էջ 5. «մեր նկարագրողները որքան էլ գիտեն եւ վարժ են հայերէնի բուն ուղղագրութեանը, սակայն նրանց ձեռքը սովոր է խորհրդային ուղղագրութեամբ գրելուն, այդ պատճառով յաճախ ձեռագրում տեսնում են, ասենք՝ «յ», «ւ» կամ «օ», բայց գրում են «ն», «վ» կամ «ո»: Պարզ է, որ նկարագրութիւնը կարգալիս չենք կարող որոշել, թէ այստեսակ շեղումները գրչի՞ (ձեռագրում առկայ) սխալներն են, թէ՞ նկարագրողների վրիպումները. ուստի եւ այսպիսիք պարզում ենք բուն ձեռագրերով»:

²⁰ Գ. Տէր-Վարդանեան, 2019, էջ 58:

²¹ Արած շտկումները տե՛ս Մայր ցուցակ, հտ. Ժ., էջ 6:

²² Գէորգ Տէր-Վարդանեան, 2019, էջ 49-50:

²³ Գէորգ Տէր-Վարդանեան (Գրախօս.), «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հ. Դ. Շարակնոց, Ճաշոց, Ժամագիրք, Խորհրդատետր, Մանրուամուտ, Կցուողք, Յօրինեց հ. Սահակ վ. Ճեմճեմեան՝ Մխիթարեան ուխտէն, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1993, Խէ. էջ. 1234 սիւն, 10 էջ տախտակ. հ. Ե.՝ Յայսմատուրք, Գանձարան, Տաղարան, Տօնացոյց, Յօրինեց հ. Սահակ վ. Ճեմճեմեան՝ Մխիթարեան ուխտէն, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1995, ԺԼ. էջ. 1276 սիւն», ՊԲՀ, 1995, № 2 (142), էջ 245-253:

եւ ոգեւորել պէտք է, որ եւ ինքն ըրած է» (յիշում ենք գրեթէ բառացի): Մեր ակնկալածը նման չէ այս Պատասխանին, որ կարծես գրուել է «ի հեճուկս»՝ յանուն հակադրուելու եւ «ապացուցելու» համար, թէ Ձեռագրագիտութեան բաժինն ի վիճակի չէ պատրաստելու յիշատակարանների հատորաշարի վերահրատարակութիւնը: Շուտով կտեսնենք, որ սա ոչ միայն անհիմն ու անիրաւացի է, այլեւ խիստ անարդար է:

Պատկերն աւելի յստակուում է Պատասխանի արձանագրած վրիպումների հետեւեալ հանրագումարով. մէկական սխալ Գ. հատորի երեք՝ Հ^{մբ} 966, 1382, 1484 ձեռագրի նկարագրութիւններում եւ մի վրէպ անուանացանկում (կազմել է Վարդան Գեւորկեանը), մէկը՝ Ե. հատորի Հ^{մբ} 1700 ձեռագրում²⁴: Նոյնպէս մէկական վրիպում Զ. հատորի երեք՝ Հ^{մբ} 1935, 1809, 1874 ձեռագրի նկարագրութիւնների մէջ. եւ ոչ թէ սխալ, այլ հետազօտական խնդիր կամ տարակարծութեան հարց նոյն հատորի Հ^{մբ} 1981 ձեռագրում, եւ նոյն կարգի՝ «Յիշատակարանային տուեալի ոչ լիարժէք օգտագործում» Հ^{մբ} 2075 ձեռագրում: Ի վերջոյ՝ Ը. հատորում Հ^{մբ} 2603 ձեռագրի եօթ տողանոց յիշատակագրութեան (ո՛չ «Յիշատակարանի») «անհարկի մասնատում» 2 եւ 5 տողանոց մասերի:

Այսպիսով եղածը «Բազում աղմուկ վասն ոչնչի» է, արուածը՝ «Լուսն ուղտ դարձնել», ըստ այսմ կրկնում ենք. Գրախօսութիւնը գրուել է լիովին բարեմիտ ոճով, միմիայն օգտակար լինելու նպատակով, իսկ Պատասխանը՝ ի հեճուկս, եւ հիմնովին սխալ՝ ուռճացուած եզրակացութեամբ²⁵, որի համառօտ պատասխանն այս է. գրեթէ բոլոր, առանձնապէս բարդ կառուցուածք ունեցող ձեռագրերի նոր՝ ընդարձակ նկարագրութիւններով ի յայտ են գալիս նորանոր յիշատակարաններ, որոնցով ժամանակագրական շարքի տպուած հատորները հնանում եւ անլիարժէք են դառնում: Եւ սա ձեռագրերը նկարագրողների աշխատանքի արդիւնքն է. ինչո՞ւ, ուրեմն, նոյն ժամանակագրական շարքի նոր հատորների պատրաստողները պէտք է լինեն այդ աշխատանքի հետ կապ չունեցող մարդիկ: Նորից, ծանօթութեամբ հանդերձ, քաղենք մի անգամ արդէն ասուածը. «Լեւոն Խաչիկեանը դեռեւս իր ժամանակ վճռել է՝ «Յիշատակարանների ժողովածուների պատրաստման եւ դրանց գիտական մշակման գործը ստանձնելու է Մատենագիտական սեկտորը»²⁶. իսկ «Մատենագիտական սեկտորը»՝ Ձեռագրագիտութեան բաժնի հին անունն է»²⁷:

²⁴ Յիշենք, որ սրանք Ձեռագրագիտութեան բաժնի ներկայ աշխատակազմի հետ կապ չունեն:

²⁵ Որ այս է՝ «Մայր ցուցակում յիշատակարանների հրատարակութիւններում տեղ գտած քերութիւններ»... «ի դէպ, աւելի ծանրակշիռ են, քան այն վրիպում-վրիպակները, որոնք տեղ են գտել ԺԳ. դարի յիշատակարանների Ա. հատորում» (Գրախօսութիւն, էջ 463):

²⁶ Լեւոն Խաչիկեան, Աշխատութիւններ, հտ. Գ., Երևան, «Նայիրի» հրատ., 2008, էջ 1076:

²⁷ Գ. Տէր-Վարդանեան, 2019, էջ 61. շարունակութիւնը տե՛ս նոյն տեղում, էջ 61-62:

Այսուհանդերձ, Պատասխանը մեզ թոյլ է տալիս յիշատակարանային ինչ-ինչ նիւթեր հրատարակել. «Ինչ վերաբերում է... Ձեռագրագիտութեան բաժնի՝ յիշատակարանների ժողովածուների հրատարակութեամբ զբաղուելու ցանկութեանը, ապա կարծում եմ, որ դրա համար ոչ մի խոչընդոտ չկայ: Կարելի է, տնօրինութեան հետ համաձայնեցնելով, նոր յայտնաբերուած ձեռագրական միաւորներով ու հրատարակութիւնների նիւթերով լրացնել ժԵ. դարի յիշատակարանները, ամբողջացնել ժԷ. դարի յիշատակարանները՝ դարավերջի 40 տարուայ նիւթը հրատարակելով ձեռնարկել ժԸ. դարի յիշատակարանների հաւաքման հսկայական աշխատանքը» (Պատասխան, էջ 463):

Գալով Ձեռագրագիտութեան բաժնին «Թոյլատրուած» անելիքներին՝ յիշենք, որ երջանկայիշատակ Գարեգին Ա. Ամենայն հայոց կաթողիկոսը եւ Մեսրոպ արքեպս. Աշճեանը համոզուած էին, որ Ե-ԺԲ. եւ ԺԳ. դարերի յիշատակարանների հատորների վրայ որպէս կազմող պէտք է նշուէր նաեւ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Գարեգին Ա. Յովսէփեան կաթողիկոսի անունը²⁸: Ապա կրկնենք 2010 թ. մեր տպագրած հետեւեալը. «Ե-ԺԲ. եւ ԺԳ. դդ. յիշատակարանների հատորներում զգալիօրէն անտեսուած են Գ. Յովսէփեանի «Յիշատակարանք ձեռագրաց»ի կարեւոր շատ արժանիքներ (որոշ յիշատակարաններ, գրեթէ բոլոր ծանօթագրութիւնները եւ այլն), ապա՝ ԺԳ. դ. հատորի մէջ բաւական վրիպումներ կան (ունենմ այստեղ բացակայող՝ ո՛չ թէ յատուկ նպատակադրմամբ հաւաքած, այլ՝ ձեռքի հետ հանդիպած 20 յիշատակարան²⁹), ուստի համոզուած եմ, որ Գ. Յովսէփեանի եւ Ա. Մաթեոսեանի կազմած այս երեք գիրքը պէտք է միաւորել եւ օժտելով *հաշիկեանի ոճով կազմուած՝ ծանօթագրուած անուանացանկերով, ի նորոյ հրատարակել*»³⁰:

²⁸ Գրեթէ նոյն ձեւով, ինչպէս ԺԳ. դարի յիշատակարանների նոր հատորների վրայ նշուած է երեկ կազմողի անուն: Առ այս մի հաստատում. «Գրիգոր Վկայասէրի յիշատակարանն աւելի վաղ տպագրուել է Գ. Յովսէփեանի «Յիշատակարանի ձեռագրացում», որտեղից էլ փաղէլ է Ա. Մաթեոսեանը եւ մուծել Ե-ԺԲ. դարերի յիշատակարանների ժողովածուի մէջ» (Պատասխան, էջ 460): Աւելին, ԺԳ. դ. յիշատակարանների հատորի շատ էջերում որպէս տպագրուած բնագրերի սկզբնաղբիւր նշուած է՝ «Յովսէփեան, Յիշատակարանի». տե՛ս, օրինակ՝ ԺԳ. դ-ի յիշ-ք. էջ 89, 115, 131, 170, 171, 181, 183, 184, 192, 203, 205, 216, 229, 240, 255: Ըստ այսմ՝ խնդրի միա կողմը. քանի որ Յովսէփեանի «Յիշատակարանի»ը սկզբնաղբիւր չէ, ուրեմն յիշատակարանի աղբիւր-ձեռագիրն իմանալու համար ընթերցողը պէտք է բացի Յովսէփեանի հատորը:

²⁹ Հաւաքել ենք մեր մի յօդուածը գրելու ընթացքում եւ առիթով. տե՛ս «Ստեփանոս եպիսկոպոս Յակովբացի, մականուն Տիրացու. ԺԲ. դար (նորայայտ վաւերական դիմանկարի առիթով)», էջմիածին հանդէս, 2004/Բ-Գ., էջ 101-127: Ի դէպ, մի խօսակցութեան ժամանակ Կ. Մաթեոսեանն ասաց, որ իմն էլ գիտէ նոյն ԺԳ. դարի յիշատակարանների հատորից դուրս մնացած ո՛չ բիշ միատրներ (այս ծանօթութիւնը նոր է, 2010 թուականի չէ):

³⁰ Գ. Տէր-Վարդանեան, 2010, էջ 17-18:

Չմոռանանք եւ արձանագրենք, որ կատարեալ անտեղեակութեան հետեւանք է հետեւեալ խրատ-հրահանգը. «Միեւնույն ժամանակ շատ օգտակար կլինի, եթէ Չեռագրագիտութեան բաժինը, հիմնական գործառոյթ ունենալով Մայր ցուցակի հրատարակութիւնը, վերջապէս ձեռնարկի նաեւ Չեռագրատանը պահուող բազմահատոր անտիպ ձեռագրացուցակների հրատարակութիւնը, որոնք յիշատակարանային եւ ձեռագրագիտական հսկայական նիւթ են պարունակում» (Պատասխան, էջ 463): Խօսքը անպայման վերաբերում է Մատենադարանի «Անտիպ ձեռագրացուցակների հաւաքածուին», որի մասին պատկերացում ստանալու համար մեր համառօտ ցուցակի առաջին հատորի՝ Օնիկ Եգանեանի առաջաբան-ուսումնասիրութեան³¹ տողատակերի յաճախադէպ յղումները նայելը լիովին բաւարար է. այս հաւաքածուի միաւորները հիմնականում մեր բուն՝ Հայերէն ձեռագրերի հիմնական հաւաքածուի առանձին մասերի վերաբերող ցանկեր եւ գրագրութիւններ են, աւելին՝ սրանք «յիշատակարանային եւ ձեռագրագիտական հսկայական նիւթ» չեն պարունակում³²: Բոլորովին այլ է խնդիրը նոյն Եգանեանի կազմած «Անտիպ ձեռագրացուցակներ» ցանկի³³, որի մէջ առկայ հետազօտելի-հրատարակելի նիւթերը յիշեալ հաւաքածուի մաս չեն, այլ դիւանական միաւորներ են, որոշ այլ միաւորներ էլ ձեռագրերի մէջ են, այսինքն՝ միջնադարեան գրացանկեր են, իսկ սրանց ուսումնասիրութիւնը Չեռագրագիտութեան բաժնում մի քանի տարի առաջ արդէն սկսուել է:

Գրախօսութեան հեղինակներին մանրախնդրութիւններ վերագրելով³⁴ հանդերձ՝ Պատասխանն ինքն է տարօրինակ դատողութիւններ արել. բերենք միայն երկու նմուշ.

ա. Գրախօսութեան մէջ նշուած է, որ 1950 թ. տպագրի որոշ վրիպակներ նորի մէջ շտկուել են, բայց կան նաեւ թէ՛ հնում եւ թէ՛ նորում առկայ վրիպումներ. սրան վերաբերող տարօրինակ զարմանք կայ. «Այնքան էլ հասկանալի չէ դրա իմաստը, որովհետեւ տպաւորութիւն է ստեղծուում, թէ գրախօսուում է նաեւ

³¹ **Օ. Եգանեան**, «Մատենադարանի ձեռագրական հաւաքածուները», *Յուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի*, հտ. Ա. Կազմեցին՝ Օ. Եգանեան, Ա. Զէյթունեան, Փ. Անթաբեան, Ներածութիւնը՝ Օ. Եգանեանի, Խմբագրութեամբ՝ Լ. Խաչիկեանի, Ա. Մնացականեանի, Երեւան, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1965, էջ 13-214:

³² Շատ կարեւոր եւ արժեքաւոր միակը Մեռուպ արեւպս. Տէր Մովսիսեանի գործն է, որ հրատարակելի չէ եւ որի համար տե՛ս **Գ. Տէր-Վարդանեան**, *Մեռուպ Մագիստրոս արքեպիսկոպոս Տէր-Մովսիսեան*. Կենսագրորոնէութիւնը, «Ընդհանուր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց», Մատենագիտութիւն, Երեւան, 1999: Կայ նաեւ մէկ-երկու անելի փոքրածաւալ ցուցակ, որոնք արդէն պատրաստել ենք հրատարակութեան:

³³ **Օ. Եգանեան**, նշ. աշխատ., էջ 204-211:

³⁴ Տե՛ս Պատասխան, էջ 464-465. Ի դէպ, Օ. Եգանեանի ամուսան Գիշտ ձեւը «Օնիկ» է, ո՛չ «Օնիկ», որ մեր սխալն է:

70 տարի առաջ տպագրուած գիրքը» (Պատասխան, էջ 452): Մենք էլ զարմանանք, այսօր, ասենք՝ Սամուէլ Անեցու հնարաւոր որեւէ վրիպման հարց չէ՞նք քննարկում. ուրեմն՝ ժԲ. դարում հրապարակուած գիրք ենք գրախօսում:

բ. «...սովորական շարադրանքում տարբեր կարգի բազմաթիւ անճշտութիւններով յագեցած Գրախօսութեան նշանակէտն է դարձել 640 էջանոց մի գիրք, որի շուրջ 90 տոկոսը գրաբարով բնագիր է» (Պատասխան, էջ 466). «բազմաթիւ անճշտութիւններով յագեցած» ասելը մի միայն չափազանցութիւն է, բայց սրան ի պատասխան հարց էլ կայ՝ իսկ Մայր ցուցակի հատորները քանի՞ էջանոց են, եւ այդ հատորների քանի՞ տոկոսն է «գրաբարով բնագիր». յիշեցնենք, որ մեծագիր էջերը 1000ին մօտ կամ աւելի են, «գրաբարով» տոկոսն էլ՝ 100ի մօտ, ուղղագրութիւնը էլ 100 տոկոսով նոյնը, ինչ գրաբարինն է:

Այսու՛ զանց ենք առնում նաեւ պատասխանի շատ կէտեր, որոնք երբեմն ո՛չ-նկարագրական, այլ հետազօտական տեսակի են (Պատասխան, էջ 459), ժԳ. դարի յիշատակարանների նորատիպ հատորների թերի-պակաս այլ միաւորներ թուարկելուց եւս ձեռնպահ ենք մնում եւ Ա. Ղազարոսեանի³⁵ ուշադրութիւնը հրաւիրում ենք հետեւեալ կարեւոր հանգամանքի վրայ. ժամանակին հրատարակուել են 1950 թ. հատորի հետեւեալ գրախօսութիւնները, որոնց արձագանգելու առիթ է. Խաչիկեանը չի ունեցել, ուստի նոր տարբերակի մէջ անպայման պէտք է նրանց մասին խօսք-գնահատականներ լինեն. այսինքն՝ կէտ առ կէտ ծանօթագրելով, պէտք է արուած առաջարկները նկատի ունենալ (ընդունել կամ պատճառաբանելով ընդունել) յաջորդելիք Գ-Գ. հատորների պատրաստութեան ընթացքում, գուցէ նաեւ՝ Գ. հատորին յաւելուած կցելով.

1. Վազգէն Յակոբեան, ժԳ. Դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարանները. - Տեղեկագիր ՀՄՄԻ ԳԱ. Հասարակական գիտութիւններ, 1951, Հ^մ 3, էջ 63-70.

2. Иосиф К. Кусикян, Памятные записи армянских рукописей XIV века, составил Л. С. Хачикян. - Византийский временник, т. VI, Москва, 1953, стр. 284-288.

3. Հ. Ներսէս Ակինեան. - Հանդէս ամսօրեայ, 1951, Հ^մ 8-10, էջ 467-473. ունի օգտակար գիտողութիւն-առաջարկներ եւ պակասող 40ից աւելի յիշատակարանի թուարկում.

4. Յարութիւն Քիրտեան, ժԳ. դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարանները, Կազմեց Լ. Ս. Խաչիկեան. - Բազմալէզ, 1958, Հ^մ 1-2, էջ 46-48³⁶:

³⁵ Հէնց իրեն էլ կարող ենք յայտնել ակնարկուած այլ թերիւնտերի տեղերը:

³⁶ Պէտք է անդրադառնալ նաեւ հետեւեալներին. Գ. Յովսէփեանի «Յիշատակարանի», Խաչիկեանի պատրաստած ժԳ. դարի եւ ժԵ. դարի յիշատակարանների առաջին երկու գրքի գրախօսութիւն է հետեւեալը՝ Haig Berberian, « Comptes Rendus », REArm, Nouvelle Série, Tome

Յաջորդը՝ տեքնիկական այլ անհարթութիւնների շարքում սխալ է յիշատակարանների տպագիր աղբիւրների (ձեռագրացուցակներ, գրականութիւն) թուարկման նոր հատորներում ընդունուած սկզբունքը. «Սկզբում լրի վերնագիրն է, ապա՝ ցուցակի համառոտագրութիւնը եւ ցուցակից քաղուած յիշատակարանի համարը»³⁷: Սկզբում պէտք է լինի համառոտագրութիւնը, որ գրուած է տուեալ գրքից քաղուած յիշատակարանի մօտ եւ որով ընթերցողը գրականութեան ցանկում պէտք է գտնի, ասենք՝ Պետերբուրգի ձեռագրացուցակը, յետոյ միայն լրի վերնագիրը եւ յիշատակարանների համարները (այլապէս՝ իր փնտրած համառոտումը գտնելու համար ընթերցողը պէտք է ամբողջ ցանկը կարդայ):

Այսինքն՝ ոչ թէ այսպէս. «К. Н. Юзбашян, Армянские рукописи в Петербургских собраниях. Каталог. Православный Палестинский сборник, выпуск 104 (41), С. Петербург, 2005, էջ 141, 462 – Կ. Եուզբաշեան, Յուցակ Պետերբուրգի 251, 338» (ԺԴ. դ-ի յիշ-ք, Ա., էջ 523):

Այլ այսպէս. Կ. Եուզբաշեան, Յուցակ Պետերբուրգի - К. Н. Юзбашян, Армянские рукописи в Петербургских собраниях. Каталог. Православный Палестинский сборник, выпуск 104 (41), С. Петербург, 2005 - յիշ. 250, 337, 370, 454 (էջ 270, 378, 411, 509):

Առ այս տե՛ս, օրինակ, Լ. Խաչիկեանի ցանկում՝ «Սմբատեանց, Երնջակ – Մ. Սմբատեանց, Նկարագիր սուրբ Կարապետի վանից Երնջակոյ եւ շրջակայից նորա, Տփլիս, 1904» (ԺԴ. դ-ի յիշ-ք, էջ ԻԸ.): Նոյն՝ համառոտագրութիւնների կարգով են նաեւ ժԵ. եւ ժԶ. դարերի յիշատակարանների բոլոր հատորների գրականութիւն-աղբիւրների ցանկերը:

Ի դէպ, նոր հատորների առաջաբաններում³⁸ 1950 թ. տպագրի համեմատ նորի յիշատակարան-միաւորների աղբիւրների, ծաւալների եւ այլ տարբերութիւնները թուարկելն անտեղի է, որովհետեւ նոյն տեղեկութիւնները կան նաեւ համապատասխան յիշատակարաններին կից ծանօթագրութիւնների մէջ:

Այժմ՝ մեզ վերաբերող երեք «մանրուք».

ա. Կարդում ենք. «Վերջերս իր ելույթներից մէկի ժամանակ Գ. Տէր-Վարդանեանն ափսոսանքով նշեց մի կարեւոր յիշատակարանի մասին, որը դուրս է մնացել Մայր ցուցակի Ա. հատորից» (Պատասխան, էջ 454). իրականում երկու

II, Paris, 1965, p. 470-473: Իսկ ժԴ. դարի եւ ժԵ. դարի յիշատակարանների առաջին գրքի միասնական լրագրային գրախօսութիւն է հետեւեալը. Վարազ Առաքելեան Թանկարժէք յիշատակարաններ. - Գրական թերթ, 31 յունուարի 1956 թ., № 4 (828), էջ 4:

³⁷ ԺԴ. դ-ի յիշ-ք, Ա., էջ 521, գրեթէ նոյնը՝ ԺԴ. դ-ի յիշ-ք, Բ., էջ 526:

³⁸ ԺԴ. դ-ի յիշ-ք, Ա., էջ էջ 9-10. (VI-IX)՝ 1-27 համարներով, ԺԴ. դ-ի յիշ-ք, Բ., էջ Ա-Գ. (I-IV)՝ առանց համարակալման 24 կէտ:

յիշատակարանի այդ փաստի մասին նաեւ գրել ենք, այն էլ՝ երկիցս (քաղում ենք ծանօթագրութեամբ հանդերձ). «առիթով նկատեցինք, որ Աստուածաշնչի Ոսկան Երեւանցու տպագրի հիմք՝ Հեթում Բ. Թագաւորի ձեռագրի (ՀՎԲ 180, 1295 թ.) նկարագրութեան մէջ, մեր Մայր ցուցակի առաջին հատորում վրիպմամբ չեն տպագրուել երկու յիշատակարան³⁹, որոնք շատ կարեւոր տեղեկութիւններ ունեն ժԳ. դարի վերջին Գէորգ Սկեւռացի վարդապետի ձեռքով Հին կտակարանի գրքերի նախադրութիւնների եւ գլխացանկերի յօրինման մասին»⁴⁰:

բ. Երեք յիշատակարան (ժԳ. դ-ի յիշ-ք, Ա., էջ 131, 202, 474) քաղուած է մեր մի հրատարակութիւնից, որի անուան համառօտումը սահմանուած է այսպէս՝ «Տ. Պալեան, Յուցակ Կեսարիայի, Զմիւռնիայի», աղբիւրների ցանկում էլ այսպէս է. «Պալեան Տ., Յուցակ հայերէն ձեռագրաց ի Կեսարիայ, Զմիւռնիայ եւ ի շրջակայս նոցին: Կենսագրութիւն Տրդատ եպիսկոպոս Պալեանի, Երեւան, 2002» (ժԳ. դ-ի յիշ-ք, Ա., էջ 522): Սակայն գրքի ճիշտ վերնագիրն է. «Յուցակ հայերէն ձեռագրաց ի Կեսարիայ, Զմիւռնիայ եւ ի շրջակայս նոցին, նկարագրեց՝ Տրդատ եպիսկոպոս Պալեան, Կազմեց՝ Գէորգ Տէր-Վարդանեան. Յաւելուած. Կենսամատենագիտութիւն Տրդատ եպս. Պալեանի, Կազմեց՝ Կարինէ Աւետեան, «Քննասէր» հրատ., Երեւան. 2002»: Այս տարբերութիւնը հետեւանք է անփութութեան, թէ՛ մի այլ բանի. վճիռը թողնում ենք ընթերցողին:

գ. Ունենք մի այլ հրատարակութիւն⁴¹, որի մէջ կայ այս՝ «Յիշատակարանք [եւ նկարագրութիւնք] հայերէն ձեռագրաց [ի զանազան տեղիս], Հաւաքեց՝ Բաբգէն աթոռակից կաթողիկոս Կիւլէսէրեան 1909-[1935 թթ.]», Հրատարակութեան պատրաստեց՝ Գէորգ Տէր-Վարդանեան» (էջ 191-250): Սրա մէջ էլ (էջ 229) կայ 1345 թ. մի յիշատակարան, որ չկայ ժԳ. դ. յիշատակարանների նորատիպ Բ. գրքում⁴²:

³⁹ ՄՄ ՀՎԲ 180 ձեռագրի 81բ եւ 108բ էջերի յիշատակարանները չկան ի՝ ՄՅ, Ա., էջ 734-740. բայց բարեբախտաբար կան ի՝ Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ. ժԳ. դար, կազմեց Ա. Ս. Մաթեոսեան, Երեւան, 1984, էջ 749-750:

⁴⁰ Գ. Տէր-Վարդանեան, 2019, 58-59: Հմմտ. Մեսրոպ արքեպս. Տէր-Մովսիսեան, Պատմութիւն Սուրբ Գրոց հայկական թարգմանութեան, Ռուսերէնից թարգմանեց՝ Ս. Նահապետեան, Առաջաբանը գրեց. խմբագրեց եւ ծանօթագրեց՝ Գ. Տէր-Վարդանեան, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 2018, էջ 136, ծ. 264*:

⁴¹ Սուրբ Գօլանեան, Յովհաննէս վ. Հիւսեան, Բաբգէն արքեպիսկոպոս Կիւլէսէրեան, Գէորգ Տէր-Վարդանեան, Եղեռնը եւ մեր ձեռագրերի կորուստներն ու փրկութիւնները, Հրատարակութեան պատրաստեց՝ Գէորգ Տէր-Վարդանեան, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2015, 386 էջ, 8 նկար:

⁴² Հմմտ. ժԳ. դ-ի յիշ-ք, Բ., էջ 412-421 (1345 թ. շարք): Ի դէպ, ապագայի համար ասեմք, որ այս գրքում (էջ 212-3 եւ 216-8) կան նաեւ 1271 եւ 1275 թթ. յիշատակարաններ, որոնք, բնականաբար, չկան ի ժԳ. դ-ի յիշ-ք, էջ 399-414 (1271 թ. շարք) եւ էջ 453-61 (1275 թ. շարք):

Ի դէպ՝ զուտ պատահմունքով նկատեցինք, որ նոյն ձեռագրի նոյն յիշատակարանն են ժ.Գ. դ. յիշատակարանների նոր՝ երկրորդ գրքի 2^մ 635 եւ 2^մ 692 միատրոները⁴³. սրա առիթն էլ օրերս Համացանցում կրկին պատահաբար հանդիպելն էր այդ նոյն ձեռագրի երեք էջի լուսանկարի, որոնցով յիշատակարանի ընթերցման մէջ բաւական լրացումներ ու ճշգրտումներ են արւում⁴⁴:

Երբ ասում ենք «Խաչիկեանի ոճով կազմուած՝ ծանօթագրուած անուանացանկեր» (տե՛ս վերը), նկատի ունենք, որ անընդունելի է, օրինակ, այս միւս տեսակը, որ ունի, ասենք՝ «[Յովհաննէս] - (զանազան) 21, 22, 32, 56, 77, 93, 103, 110, 115, 120, 131, 135, 139, 147, 159, 166, 173, 176, 181, 183, 207, 226, 229, 252, 259, 266, 267, 269, 273, 274, 294, 304, 311, 337, 338, 368, 381, 387, 392, 395, 396, 405, 406, 447, 454, 457, 461, 474, 478, 488, 510, 539, 547, 577, 601, 611, 613, 614, 668, 683, 685, 687, 703, 712, 719, 750, 757, 764, 768, 769, 770, 794, 801, 802, 811, 817, 823, 824, 829, 830, 841, 855, 860, 862, 878, 883, 891, 906, 918, 920, 921, 928, 933, 934»⁴⁵: Սա նախընտրելի չէ, որովհետեւ մարդ կարող է այս 94 էջում ժամեր տեւող ապարդիւն աշխատանքով փնտրել եւ չգտնել իրեն հետաքրքրող Յովհաննէսին կամ Կոստանդինին⁴⁶:

Մնացեալ հարցերին, առանձնապէս Պատասխանի՝ գիտութեան հետ կապ եւ իրականութեան հետ որեւէ աղերս չունեցող բարոյախրատական էջերին (466-467) չենք անդրադառնում. նկատենք առաւել կարեւոր հետեւեալը. գիտենք, որ ժ.Գ. դ. վերջերից սկսած՝ մեր ձեռագրացուցակները կազմուած են Յակոբոս վ. Տաշեանի մշակած հարցակարգ-սկզբունքով. սկզբունքը սկզբունք, բայց ամէն առանձին ցուցակ իր կազմողի իմացութիւնների պատկերն է: Հէնց նոյն Մխիթարեանց Վիեննայի հաւաքածուի ցուցակի ամէն հատոր իր կազմողի իմացութիւնների կամ անհատականութեան հայելին է. առաջինը՝ Տաշեանի, երկրորդը՝ Համազասպ վ. Ոսկեանի եւ երրորդը՝ Օգոստինոս վ. Սեքուլեանի.

⁴³ Տե՛ս ժ.Գ. դ-ի յիշ-ք, Բ., էջ 249-250 եւ 320-321: Առաջինը որպէս 1336 թ., երկրորդը՝ 1338 թ. (Ե-է յայտնի շփոթն է). առաջինը վերցուած է հետեւեալից՝ **Սահակ Ա. Մուրատեան, Նազարէք Պ. Մարտիրոսեան, Յուցակ ձեռագրաց Մշոյ Ս. Առաքելոց-Թարգմանչաց վանքի եւ շրջակայից, հմբագրեց Արայ Գալայնեան, Երուսաղէմ, Տպ. Սրբոց Յակոբեանց, 1967, էջ 104**: Երկրորդն ստացուած է Բեռնար Ուտիէից, որպէս յիշատակարան «Նվեյցարիայի Տուղանէ ֆաղափի Հայկական կենտրոնի» մի ձեռագրի: Troinex - «Տուղանէ ֆաղափ»ը ժնեփ արուարձան այն վայրն է, ուր հայոց Սուրբ Յակոբ եկեղեցին է, որին կից էլ «Հայկական կենտրոն»ն է:

⁴⁴ Այդ լուսանկարն ի հարկի կարող ենք տրամադրել:

⁴⁵ ժ.Գ. դ-ի յիշ-ք, էջ 969 (նոյն կերպ են ներկայացուած նաեւ Կոստանդին, Սարգիս, Ստեփանոս եւ այլ անուններ):

⁴⁶ Ի դէպ, այս «զանազան» բնորոշումը յանախաղէպ է նաեւ ժ.Գ. դարի յիշատակարանների եռանաստրեակի անձնանունների ցանկերում:

երեքն էլ բարեխղճօրէն արուած աշխատանքներ են, բայց նաեւ իրարից էականօրէն տարբեր են: Նոյնը նաեւ յիշատակարանների հատորների դէպքում է. այսինքն՝ հատորները միմեանցից տարբերում են իրենց կազմողների համեմատ: Ուստի համոզուած ենք, որ պէտք է ստեղծել յիշատակարանների հատորներ մշակելու բնագրագիտական մեթոդական առաջնորդ-ուղեցոյց, որի շնորհիւ, անկախ կազմողի անձից, հատորները հիմնական սկզբունքներով նոյնական կլինեն:

Ուստի եւ այս Պատասխանի առիթով ուսումնասիրեցինք յիշատակարանների տպուած հատորների մէջ կիրառուած եղանակները, նրանց նուիրուած գրախօսութիւնների մէջ արտայայտուած մտքերը, այդ ամէնին աւելացրինք նաեւ ժամանակ առաջ ժէ. դարի եօթերորդ տասնամեակի յիշատակարանների մշակման ընթացքում մեր մշակած սկզբունքները: Աւելին՝ միատեղեցինք Գարեգին վ. Սրուանձտեանցի, Դեւոնդ վ. Փիրղալէմեանի, Օնիկ Բարաղամեանի եւ այլոց ժողոված յիշատակարանների տուեալները եւ որոշեցինք մօտ ապագայում այս ամէնի համագործումով շարադրել ու հրատարակել յիշատակարանների բնագրագիտական մշակման յանձնարարական մի ուղեցոյց, ըստ որի էլ հետագայում կարուի յիշատակարանների ժամանակագրական հատորաշարի լրացուած վերահրատարակութիւնը: Սա՛ եղաւ այս Պատասխանի առթած դրական արդիւնքը⁴⁷:

Աւարտենք. յայտնի չէ՝ անձնապէս մենք մասնակցելո՞ւ ենք արդեօք շարքի վերահրատարակութեան պատրաստման ծանր եւ տեւական աշխատանքին. մեր խնդիրը գիտական այդ կարեւոր հարցը քննարկումով ճիշտ ճանապարհի վրայ դնելն է. մնացեալը՝ առիթով Լեւոն Խաչիկեանից լսածս մի ասացուածքով. «Այդ ժամանակ ո՛վ կենդանի, ո՛վ մեռած»:

⁴⁷ Մնացեալ առումներով՝ մեր կեանքում առաջին անգամ, այս շարադրանքը գրել ենք առանց հաճոյքի նշոյլ զգալու: